

© 2003 р. **В. О. Васильчук**

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ФОРМАЛЬНА ТА РЕАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ У КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

“Закону вимагаю я і сплати по зобов’язанню!” – волав багатий Шейлок у п’єсі “Венеціанський купець” В. Шекспіра, маючи намір, згідно з домовленістю, вирізати фунт м’яса з тіла бідолахи Антоніо, що прострочив сплату боргу. Відповідь вимогливому кредитору була такою: “Усе за правилами, – закон Венеції не може заборонити вам цей позов” [8, с. 546-547]. Чи справедливою була його вимога?

Зазвичай, послідовне виконання вимог закону певною мірою може вважатися формою реалізації справедливості, хоча інколи й, навпаки, неухильне додержання норми права не завжди призводить до справедливого рішення. Такі суперечливі твердження в жодному разі не свідчать про беззмістовність категорії справедливості, а лише звертають нашу увагу на складну природу досліджуваного поняття.

Як зазначає французький соціолог Ж. Гурвіч: “Термін справедливість використовується сьогодні у двох значеннях: з одного боку, як реалізація існуючого закону, і з іншого – як ідеальний елемент в законі, та ідея, якій закон прагне сприяти” [1, с. 63]. Отже, маємо дві сторони справедливості: перша вимагає виконання правила, дотримання норми, друга – є відображенням внутрішнього змісту закону.

Ідея розмежування двох аспектів справедливості вперше з’являється у праці К. Перельмана “Про справедливість”, опублікованій у 1945 році [4, с. 395] та одержує подальший розвиток у межах його концепції, що була викладена у 1963 році у книзі “Справедливість і розум” [1, с. 48]. Положення про дуалістичну природу справедливості було підтримане і розвинене зарубіжними (Ф. Кастберг, Д. Ллойд), а також вітчизняними (А.А. Козловський, С.І. Максимов) вченими, вказані ж сторони досліджуваної категорії одержали назви формальна та реальна справедливість.

Щоправда деякі автори пропонують іменувати ці два аспекти справедливості інакше, наприклад, “юридична” і “соціальна” справедливість, оскільки саме такі назви, на думку А.І. Екімова, дозволяють уникнути термінологічної плутанини [10, с. 98]. У контексті нашого дослідження терміни “юридична” і “соціальна” справедливість є не досить вдалим: по-перше, при такому розподілі формальна

сторона, або юридична справедливість, розуміється як власне правова категорія, в той час як друга сторона – соціальна – протиставляється їй як поза-правова, ми ж маємо намір розглянути два основні аспекти справедливості у їх безпосередньому зв’язку з правом; по-друге, поняття соціальної справедливості, що одержало аналіз у багатьох працях, зазвичай, пов’язується зі справедливим розподілом соціальних благ, що, на наш погляд, звужує поле дослідження і створює термінологічне непорозуміння.

Формальна та реальна справедливість (такі назви, на наш погляд, найбільш адекватно відображають значення двох основних аспектів справедливості), характеризуючи зовнішню і внутрішню сторони досліджуваного поняття є частинами одного цілого і співвідносяться між собою як форма і зміст.

Формальна справедливість втілюється у принципі “тракувати однакові випадки однаково, а різні – по-різному”, тобто полягає у наданні вирішенню правових питань логічної нормативної підстави [11, с. 74]. Вказане правило означає відповідну систему норм, що застосовуються до всіх подібних справ. Досліджувана сторона справедливості вимагає врегульованої законом диференціації нормативної системи, тобто якомога точнішого розмежування тотожних і нетотожних випадків.

“Сутність формальної справедливості, – як зазначає С.І. Максимов, – полягає у послідовному (тобто неупередженому, об’єктивному) застосуванні правил” [5, с. 282]; і хоча дотримання норми саме по собі ще не є втіленням справедливості у повному розумінні, проте реалізація хоч би цього її аспекту наближає чинну систему норм до бажаного ідеалу. Закон може бути позбавлений своєї справедливої сутності внаслідок надто довільного та упередженого застосування, але навряд чи він стає відображенням несправедливості через ретельне застосування відповідно до його приписів. Так само і людину, яка діяла відповідно до закону, важко звинуватити у тому, що вона вчинила несправедливість.

Формальна справедливість володіє здатністю раціонально регулювати ті чи інші відносини, вона протистоїть усьому довільному в правилах і їх за-

стосуванні, будь-якій невпорядкованості дій щодо їх реалізації. Так, наприклад, Л.Г. Грінберг наділяє формальну справедливість своєю власною цінністю, яка визначається “логічно бездоганим застосуванням правила при оцінці людських дій” [1, с. 56]. Закон, який реалізується послідовно, неупереджено та без будь-якої дискримінації можна вважати втіленням справедливості.

Але усі очевидні переваги формальної структури справедливості (послідовне застосування логіки та підкреслене використання її методів, раціоналізм, об’єктивність тощо) не дозволяють досліджувану категорію обмежити одним тільки зовнішнім її аспектом, більше того, є усі підстави вважати формальну справедливість несправедливою, якщо вона лише слідує жорсткій логіці своїх власних вимог. Усі спроби звести досліджувану категорію лише до зовнішнього аспекту призведуть до того, що формальна справедливість, яка по своїй суті відображає один з найнеобхідніших принципів права, перетвориться на “правовий формалізм”. І тому слід погодитися з думкою, що окремо взята формальна справедливість постає у вигляді абстракції, яка без насичення конкретним змістом не може бути належним чином реалізована [1, с. 56]. Такої позиції дотримується, зокрема, і Д. Ллойд: “Концепція справедливості, в якій мова йде лише про наслідки логічного застосування норм, не йде далі процесуальних аспектів справедливості і не містить жодних критеріїв оцінки того, чи є чинні норми насправді справедливими” [4, с. 139].

Отже, для з’ясування сутності і змісту категорії справедливості аналізу формальної сторони є явно недостатньо. У сучасних умовах важливо орієнтуватися не лише на формально-логічні принципи і норми, але й на цінності, які, власне, і знаходять своє відображення у другому, змістовному, аспекті досліджуваного поняття. Реальна справедливість втілюється у системі правових цінностей, причому таких найважливіших, що можуть претендувати на статус абсолютів.

Світ цінностей, які відображають зміст реальної справедливості, часто є територією ірраціонального, адже ідеали, які ми сповідуємо, не завжди є предметом логічного вибору. Враховуючи іноді довільний і суперечливий характер цінностей, їх неможливо об’єднати і зробити цінністю для кожного, якщо на те немає згоди усіх. Як зазначає А.А. Козловський: “Справедливість – це завжди суб’єктивність, вона розуміється передусім як проєкція власних інтересів. Навіть загальні інтереси, нав’язуванні суб’єкту, не сприймаються ним як справедливі, якщо суперечать його особистим інтересам” [3, с. 11]. На нашу думку, права людини

є тією ідеєю, яка володіє достатнім потенціалом для узгодження численних суб’єктивних інтересів.

Визнання прав іншої людини є добровільним самообмеженням, в основі якого лежить особиста зацікавленість людини у аналогічному ставленні інших до неї [7, с. 274]. Саме права людини наділяють її необхідним відчуттям безпеки; вони, як говорив І. Кант, “сильніші за будь-яку зброю і міцніші за будь-які стіни” [2, с. 306]. Співіснування людей на ґрунті взаємного визнання основних прав і свобод визначає такий порядок їхнього співіснування, який може бути названий справедливим [5, с. 277].

Отже, ідея прав людини як вищої правової цінності є, на наш погляд, найкращим відображенням змісту реальної справедливості. М.І. Матузов, акцентуючи увагу на надзвичайній актуальності теми прав людини, зазначає: “Про права людини багато говорять і пишуть, вони постійно у всіх на слуху, активно обговорюються на всіх рівнях – від президента до рядових громадян. Про них говорять навіть ті, хто постійно їх порушує” [6, с. 255]. І хоча жваві наукові дискусії навколо прав людини ведуться вже давно, ґрунтовні розробки пов’язаних з ними питань досі залишаються необхідними і бажаними. Проблема прав людини сьогодні набула глобального значення, а їх дотримання стало наріжним каменем і символом справедливості у внутрішніх і зовнішніх справах усіх держав і народів, адже, як вказує С.І. Максимов: “Певний суспільний лад може бути визнаний справедливим не тому, що він “наш”, а тому, що він захищає наші права і свободи, виступає гарантом їх існування” [5, с. 279].

Права людини, повага до них, дотримання і захист розглядаються як універсальний ідеал, основа прогресивного розвитку, передумова стійкості і стабільності. На наш погляд, лише такий універсальний ідеал може бути втіленням змісту реальної справедливості, яка концентрує у собі найвищі, абсолютні правові цінності.

Ідея прав людини як змістовна, внутрішня сторона категорії справедливості відповідає актуальній сьогодні концепції “рівності можливостей”, що конкретизується у принципі “якомога рівніші початкові умови для всіх осіб” [9, с. 114-119]. Права людини належать кожному, оскільки усі є рівними від природи, і тому можуть бути зараховані до числа рівних початкових умов, а от варіанти розпорядження цими правами кожен обирає на власний розсуд, керуючись уявленнями про своє призначення і місце у світі, задовольняючи власні амбіції та реалізуючи свої здібності, і така індивідуалізація, на нашу думку, є джерелом соціального розвитку.

Реалізація концепції “рівності можливостей” у суспільному житті і утвердження прав людини у всій їх повноті дозволяє зробити акцент на індивідуальному розвитку кожної особистості, адже коли ми стверджуємо, що права людини є найвищою правовою цінністю, то перш за все маємо на увазі саму людину, як носія цих прав: “основною правовою цінністю є людська особистість, і право існує для людської особистості і її охорони” [5, с. 276].

Ми вже згадували, що формальна і реальна справедливість є частинами одного цілого, а тому концепція прав людини, як змістовна сторона досліджуваної категорії, з необхідністю вимагає доповнення зовнішнім аспектом. Принцип формальної справедливості – застосування однакового правового масштабу до усіх однакових випадків – отримує своє яскраве вираження саме в концепції прав людини. Чи ж не у тому всі люди є однаковими, що, у загальному розумінні, їм належать одні і ті самі права? Послідовне і об’єктивне застосування правил, з одного боку, та реалізація у нормі найвищих правових цінностей, з іншого, створюють цілісне розуміння поняття справедливості.

С.І. Максимов зазначає, що “на рівні конституцій ідея прав людини одержала безумовну перемогу в сучасну епоху” [4, с. 217], і Україна, звичайно, не є винятком. Властиве для української Конституції нове праворозуміння спирається на історично апробоване положення про права і свободи людини як основний показник здійснення

справедливості у громадському і державному житті країни.

Список літератури

1. *Гринберг Л.Г., Новиков А.И.* Критика современных буржуазных концепций справедливости. – Л.: Наука, 1977.
2. *Кант И.* Из лекций по этике // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения. – М.: Политиздат, 1988.
3. *Козловський А.А.* Справедливість як гносеологічний принцип права // Ерліхівський збірник. Вип. 3. – Чернівці: ЧНУ, 2002.
4. *Ллойд Д.* Идея права. – М.: “ЮГОНА”, 2002.
5. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография. – Харьков: Право, 2002.
6. *Матузов Н.И.* Актуальные проблемы теории права. – Саратов: Изд-во Саратов. гос. академии права, 2003.
7. *Хёффе О.* Политика. Право. Справедливость. – М.: Издательство “Гнозис”, 1994.
8. *Шекспір В.* Твори в шести томах. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1985.
9. *Шкода В.В.* Вступ до правової філософії. – Харків: Фоліо, 1997.
10. *Экимов А.И.* Справедливость и социальное право. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1980.
11. *Castberg F.* Problems of legal philosophy. – Oslo: Oslo University Press, London: George Allen & Unwin Ltd, 1957.

В. А. Васильчук

ФОРМАЛЬНАЯ И РЕАЛЬНАЯ СПРАВЕДЛИВОСТЬ В КОНЦЕПЦИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

В структуре справедливости выделяются две основные стороны – формальная и реальная. Формальная справедливость заключается в последовательном и непредвзятом применении правил, реальная же справедливость является отражением наиболее значительных правовых ценностей. Внутреннее содержание реальной справедливости наиболее ясно проявляется в идее прав человека.

V. O. Vasylchuk

FORMAL AND REAL JUSTICE IN THE CONCEPT OF HUMAN RIGHTS

Justice consists of two main sides, formal justice and real justice. The formal justice lies in the consecutive and impartial application of rules. The real justice is reflected in the most significant legal values. The intrinsic content of the real justice is most clearly manifested in the idea of human rights.